Nazi-Duitsland en de Joden

Deze band bevat een werk dat uit twee boeken bestaat; de bladzijden zijn niet doorgenummerd, elk boek sluit af met een eigen register. Het tweede boek begint na blz. 472 van het eerste.

Saul Friedländer

Nazi-Duitsland en de Joden

Deel 1: De jaren van vervolging

1933-1939

Deel 2: De jaren van vernietiging

1939-1945

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Gezamelijke band Deel 1 en Deel 2:
Eerste druk september 2007
Tweede druk juli 2014

[De vertaling van Deel 1 verscheen in een afzonderlijke band reeds in 1998 bij Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht, onder de titel *Nazi-Duitsland en de Joden; Deel 1: De jaren van vervolging, 1933-1939*; voor de heruitgave in een gezamenlijke band met Deel 2 in 2007 werd deze vertaling aan de nieuwste spelling aangepast.]

Oorspronkelijke titels respectievelijk *Nazi-Germany and the Jews; Volume I; The Years of Persecution, 1933-1939*, HarperCollins Publishers, New York, 1997, en *The Years of Extermination; Nazi Germany and the Jews, 1939-1945*, HarperCollins Publishers, New York, 2007 [de vertaling is mede tot stand gekomen met gebruikmaking van de Duitse edities van deze werken]
© Saul Friedländer 1997, 2007 (Deel 1) en 2007 (Deel 2)
© Nederlandse vertaling Nieuw Amsterdam *Uitgevers* 2007
Alle rechten voorbehouden
Vertaling Margreet de Boer (Deel 1 en de hoofdstukken 1-7 van Deel 2) en Jacques Meerman (de hoofdstukken 8-10 van Deel 2)
Redactie Deel 2 Kees Noorda
Met dank aan Mariëtte Bosch en Yulia Knol
Redactionele adviezen Deel 1 Gerrold van der Stroom
Redactionele adviezen Deel 2 Fred Reurs
Register Deel 2 met medewerking van Pierke Bosschieter
De kaarten (Deel 1, blz. 8-9, en Deel 2, blz. 4-5) zijn overgenomen uit Saul Friedländer: *Nazi-Duitsland en de Joden, 1933-1945* (Verkorte editie, Amsterdam 2009).
Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Omslagfoto met dank aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie; de foto is genomen op 25 maart 1939 in de stad Memel (Klaipėda), drie dagen nadat Litouwen het Memelland onder druk van de nazi's aan Duitsland had moeten afstaan. Een Joods gezin ontvlucht de stad en zoekt een veilig heenkomen in Litouwen, terwijl geüniformeerde nazi's lachend toekijken.
Foto auteur (laatste blz. van deze uitgave) Jerry Bauer

NUR 686
ISBN 978 90 468 1725 4
www.nieuwamsterdam.nl

DEEL 1

De jaren van vervolging 1933-1939

Voor Omer, Elam en Tom

Uitbreiding van gebied onder nazigezag,1938-1942
NOORWEGEN
Oslo
FINLAND
Helsinki
Leningrad
Stockholm
Tallinn
ESTLAND
ZWEDEN
LETLAND
Riga
Moskou
Belfast
Edinburgh
IERLAND
Dublin
DENEMARKEN
Noordzee
Kopenhagen
LITOUWEN
Kaunas
Vilnius
Frontlinie, najaar 1942
Saratov
GROOT-BRITTANNIË
NEDER-LAND
Danzig
Minsk
Londen
Amsterdam
Berlijn
Białystok
Treblinka
S O V J E T - U N I E
Chelmno
Lodz
Warschau
Sobibor
Lublin
Belzec
Stalingrad
Brussel
BELGIË
DUITSE RIJK
POLEN
Kiev
Astrachan
Parijs
Luxemburg
Praag
Auschwitz
TSJECHO-SLOWAKIJE
Kamenets-Podolsky
Rostov aan de Don
Kaspische Zee
München
Wenen
Odessa
Pjatigorsk
Grozny
FRANKRIJK
Bern
OOSTENRIJK
Boedapest
HONGARIJE
ROEMENIË
Krim
Belgrado
Boekarest
Zwarte Zee
Bakoe
JOEGOSLAVIË
BULGARIJE
Kars
Jerevan
ITALIË
SPANJE
Corsica
Sofia
Rome
ALBANIË
Tirana
Istanbul
IRAN
Perzië tot 1935
Majorca
Sardinië
Ankara
TURKIJE
GRIEKEN-LAND
Mosoel
district Mosoel
Athene
Algiers
Tunis
Sicilië
Hatay
SYRIË
1930 republiek
Algerije (Frans)
Tunesië (Frans)
Dodecanesos (Italiaans)
Rhodos
Latakia
Bagdad
Nicosia
Cyprus (Brits)
Libanon
Beiroet
Damascus
IRAK
Kreta
Middellandse Zee
Palestina
Jeruzalem
Amman
(Brits mandaat)
Tripoli
Port Said
Transjordanië
SAOEDI-ARABIË
Libië
Alexandrië
Suez
EGYPTE
Caïro
0 100 200 300 400 500 km
Grenzen in Europa, 1937
Maximale uitbreiding
Nazi's op het toppunt van hun macht, 1941-1942

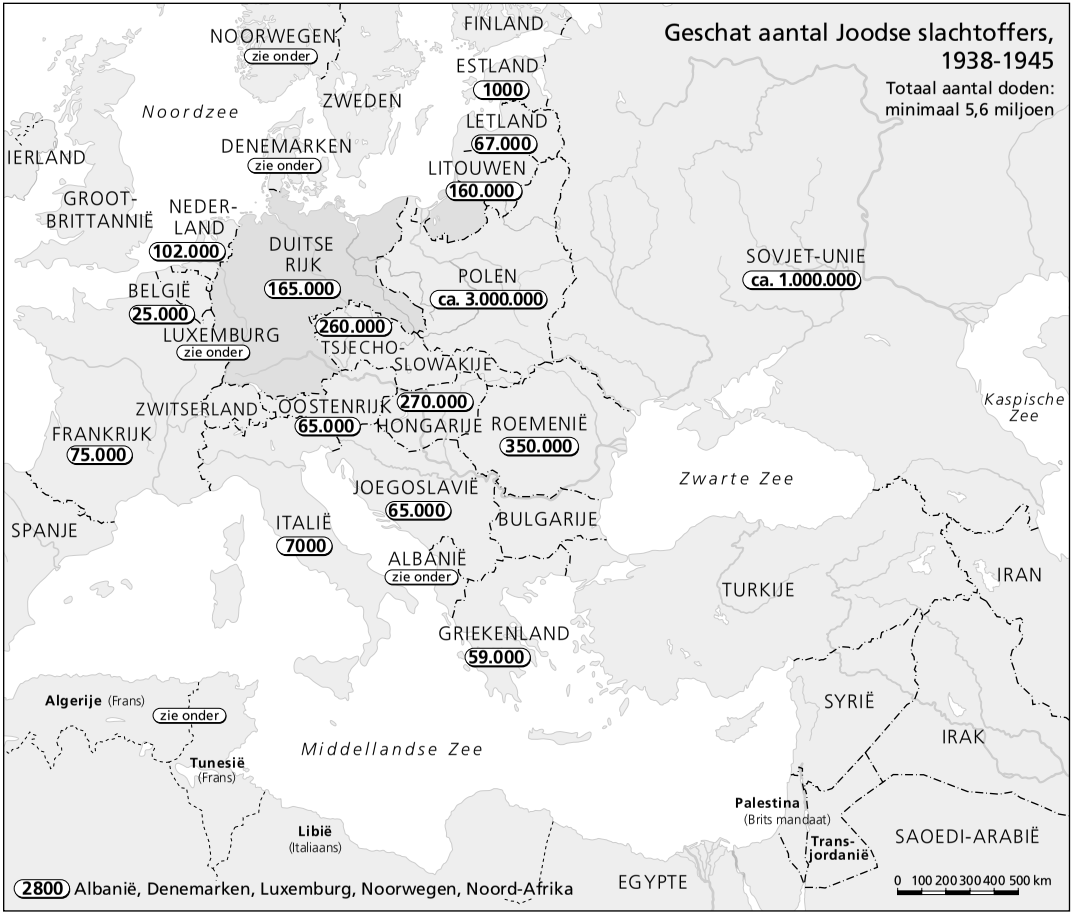
Geschat aantal Joodse slachtoffers, 1938-1945
Totaal aantal doden: minimaal 5,6 miljoen
NOORWEGEN
zie onder
FINLAND
ESTLAND
1000
ZWEDEN
Noordzee
LETLAND
67.000
DENEMARKEN
zie onder
IERLAND
LITOUWEN
160.000
GROOT-BRITTANNIË
NEDER-LAND
102.000
DUITSE RIJK
165.000
SOVJET-UNIE
ca. 1.000.000
POLEN
ca. 3.000.000
BELGIË
25.000
LUXEMBURG
zie onder
260.000
TSJECHO-SLOWAKIJE
ZWITSERLAND
OOSTENRIJK
65.000
270.000
HONGARIJE
ROEMENIË
350.000
FRANKRIJK
75.000
Kaspische Zee
Zwarte Zee
JOEGOSLAVIË
65.000
BULGARIJE
SPANJE
ITALIË
7000
ALBANIË
zie onder
TURKIJE
IRAN
GRIEKENLAND
59.000
Algerije (Frans)
zie onder
SYRIË
IRAK
Middellandse Zee
Tunesië (Frans)
Palestina (Brits mandaat)
Trans-jordanië
SAOEDI-ARABIË
Libië (Italiaans)
EGYPTE
2800 Albanië, Denemarken, Luxemburg, Noorwegen, Noord-Afrika
0 100 200 300 400 500 km

‘Ik zou niet graag een Jood in Duitsland willen zijn.’

Hermann Göring, 12 november 1938

*Inhoud Deel 1**
De jaren van vervolging 1933-1939

Voorwoord 13
Inleiding 15

DEEL I
Een begin en een eind 23

1. Naar het Derde Rijk 25
2. Instemmende elites, bedreigde elites 59
3. Verlossings-antisemitisme 92
4. Het nieuwe getto 134
5. De geest van de wetten 166

DEEL II
Het net sluit zich 195

6. Kruistocht en kaartsysteem 197
7. Parijs, Warschau, Berlijn – en Wenen 232
8. Een Oostenrijks model? 262
9. De aanval 291
10. Een gebroken rest 329

Noten 357
Bibliografie 430
Register 456

* Zie voor de inhoud van Deel 2 blz. 7 van Deel 2.

Voorwoord

Dit boek is mede mogelijk gemaakt door de hulp die ik in allerlei vormen heb mogen ontvangen. Dankzij de Maxwell Cummings Family in Montreal en de 1939 Club in Los Angeles werd ik als hoogleraar benoemd aan de Universiteit van Tel Aviv en aan de Universiteit van Californië te Los Angeles (UCLA). Het waardevolste privilege, te weten vrije tijd, werd mij vergund tijdens mijn korte verblijf aan het Humanities Research Institute te UC Irvine (1992) en het Getty Center for the History of Art and the Humanities te Los Angeles (1996). In de loop der jaren heb ik zeer veel profijt gehad van de grote hoeveelheid materiaal en de genereuze hulp van de medewerkers van de Wiener Library van de Universiteit van Tel Aviv, de University Research Library van de UCLA, het Leo Baeck Institute Archives te New York en de bibliotheek en de archieven van het Institut für Zeitgeschichte te München.

Vrienden en collega's zijn zo vriendelijk geweest het hele manuscript of gedeelten ervan te lezen en enkelen van hen hebben het vanaf de eerste versie gevolgd. Van allen ontving ik goede adviezen. Speciale dank wil ik zeggen aan Joyce Appleby, Carlo Ginzburg en Hans Rogger van de UCLA, aan mijn vrienden en collega's van de Universiteit van Tel Aviv en aan mijn mederedacteuren van *History & Memory*, van wie vooral Gulie Ne'eman Arad met haar opmerkelijke oordeel en voortdurende hulp, en Dan Diner en Philippa Shimrat mij tot grote steun zijn geweest. Ook wil ik mijn erkentelijkheid uitspreken aan Omer Bartov (Rutgers), Philippe Burrin (Genève), Sidra en Yaron Ezrahi (Jeruzalem) en Norbert Frei (München). En tot slot ben ik buitengewoon veel dank verschuldigd aan mijn onderzoeksmedewerkers Orna Kenan, Christopher Kenway en Gavriel Rosenfeld. Uiteraard doet dit niets af aan de standaardformule: voor mogelijke fouten in dit boek ben ik zelf verantwoordelijk.

Helaas kon wijlen Amos Funkenstein het hele manuscript niet meer lezen, maar bijna tot de voltooiing ervan heb ik vele van mijn gedachten en twijfels met hem gedeeld. Hij heeft mij ten zeerste gestimuleerd en als mijn beste vriend, die ik meer mis dan ik kan zeggen, ben ik hem oneindig veel meer dan de gebruikelijke dank verschuldigd.

Aaron Asher en Susan H. Llewellyn hebben met hun redactionele commentaren hun bijdrage aan dit boek, dat het eerste is dat ik volledig in het Engels schreef, geleverd. Dankzij de intellectuele inzichten en linguïstische vaardigheid van mijn vriend en voormalig uitgever Aaron werd het manuscript van de talrijke gallicismen ontdaan. Sue paarde haar eigen gevoel voor stijl aan een diepgaand begrip van de tekst. Bovendien stond mijn zeer ervaren en oplettende redacteur bij HarperCollins, Hugh Van Dusen, mij bij elke fase van het proces deskundig terzijde. Assistent-redacteur Katherine Ekrem gaf blijk van een indrukwekkende efficiency, zonder ooit haar vriendelijkheid te verliezen. Vanaf de publicatie van mijn eerste boek in de Verenigde Staten, *Pius XII and the Third Reich,* in 1964, ben ik vertegenwoordigd door Georges en Anne Borchardt die mijn vrienden zijn geworden.

Sinds 37 jaar geeft Hagith mij de warmte en de steun die bij alles wat ik doe van vitaal belang zijn. Tijdens de langdurige periode dat ik aan dit boek werkte, was dit belangrijker dan ooit. Jaren geleden droeg ik een boek op aan onze kinderen, Eli, David en Michal; dit boek draag ik op aan onze kleinkinderen.

Inleiding

De meeste historici die net als ik aan de vooravond van het nazitijdperk zijn geboren, erkennen impliciet of expliciet dat het onderzoek naar deze jaren meer voor hen betekent dan dat naar een willekeurig andere historische periode. Behalve dat ze gebeurtenissen van algemeen historisch belang aan het licht brengen en interpreteren, worden ze immers ook met zaken geconfronteerd die hun eigen leven ingrijpend hebben beïnvloed. Dit wil niet zeggen dat ze het onderling eens zijn over de vraag hoe het naziregime moet worden geduid, hoe de interne dynamiek ervan moet worden verklaard, hoe de uiterste criminaliteit en de volstrekte gewoonheid ervan op een juiste wijze omschreven moeten worden, of, in het licht hiervan, hoe en waar het regime in de geschiedenis moet worden geplaatst.[1] Maar ondanks al onze meningsverschillen hebben de meesten van ons, dunkt me, toch iets gemeen: we voelen ons persoonlijk betrokken bij de weergave van deze gebeurtenissen, waardoor ons onderzoek een speciale gedrevenheid krijgt.

Evenmin als het grootste deel van de mensheid heeft de volgende generatie historici – en inmiddels al weer de daaropvolgende – herinneringen aan Hitlers Reich, de Tweede Wereldoorlog en het lot van de Europese Joden. Maar paradoxaal genoeg lijken deze gebeurtenissen heden ten dage veel meer in het middelpunt van de historische belangstelling te staan dan enkele tientallen jaren geleden. Met steeds weer dezelfde heftigheid breken er debatten uit zodra er feiten in twijfel worden getrokken en bewijzen worden ontkend, wanneer herdenkingsplannen van de een botsen met de opvattingen van de ander, of wanneer kwesties van historische medeverantwoordelijkheid weer eens publiekelijk aan de orde worden gesteld. Het lijkt erop dat de uitroeiing van de Joden, buiten de historische context om, in een eeuw van genocide en massamoord voor velen de ultieme maatstaf is geworden waaraan alle kwaad kan worden afgemeten. In deze debatten speelt de historicus een centrale rol. Historici van mijn leeftijd ervaren niet zelden een verwarrende discrepantie tussen hun eigen herinneringen aan het verleden en de hedendaagse percep-

ties ervan. Maar deze verwarring kan ook tot inzichten leiden die we anders nooit hadden kunnen ontwikkelen.

Een geschiedschrijving van de Holocaust waarbij de opvattingen en politiek van de daders, de houding van de rest van de bevolking en de situatie van de slachtoffers in een samenhangend kader worden geplaatst, is nog steeds een moeilijke opgave. Enkele van de bekendste historische studies over dit onderwerp besteden voornamelijk aandacht aan de nazimachinerie van vervolging en dood. De samenleving in haar geheel, de internationale context en de veranderingen die zich in het lot van de slachtoffers voltrokken, blijven zo onderbelicht. Een kleiner aantal historici heeft zich vooral op de slachtoffers geconcentreerd, zonder de politiek van de nazi's en de omringende wereld aan een serieuze analyse te onderwerpen.[2] In dit boek zal ik een beeld proberen te schetsen, waarin de standpunten en het beleid van de nazi's weliswaar centraal staan, maar waarin ook de omringende samenleving, evenals de opvattingen, reacties en het lot van de slachtoffers integraal deel zullen uitmaken van het verhaal.

Tal van boeken over deze periode gaan impliciet van de veronderstelling uit dat alle slachtoffers even hulpeloos als passief waren. Ze zouden, met andere woorden, niet bij machte zijn geweest de loop der gebeurtenissen die tot hun uitroeiing leidde te veranderen. In zulke studies worden de slachtoffers tot een statisch en abstract element van de historische achtergrond gereduceerd. Bovendien is vaak over het hoofd gezien dat het nazibeleid niet goed te begrijpen valt zonder kennis van de levens en zeker ook de gevoelens van Joodse mannen, vrouwen en kinderen. Ik zal bij de beschrijving van elke fase in de ontwikkeling van zowel het nationaal-socialisme als de houding van de Duitse en Europese bevolking, voor zover die invloed had op de evolutie van het nazisme, dan ook uitgebreid ingaan op de lotgevallen, opvattingen en sporadische initiatieven van de slachtoffers. Voor inzicht in deze periode zijn de reacties van de slachtoffers van essentieel belang.[3] Die laten immers zien wat bekend was en wat bekend *had kunnen zijn.* Alleen uit hun reacties krijgen we een beeld van het lucide inzicht én de totale blindheid van mensen die met een totaal nieuwe en gruwelijke realiteit worden geconfronteerd. Dat de slachtoffers voortdurend ten tonele worden gevoerd, is niet alleen vanuit historisch oogpunt van wezenlijk belang, het is ook bedoeld om de daden van de nazi's in volledig perspectief te plaatsen.

De factoren die de omstandigheden creëerden waaronder de massamoord van de nazi's plaatsvond, zijn niet moeilijk te onderscheiden. Zij bepaalden niet alleen de methoden en de omvang van de 'Endlösung', maar waren ook debet

aan het ontstaan van een algemeen klimaat dat de uitroeiing vergemakkelijkte. In dit kader wil ik me tot de vier voornaamste factoren beperken: Ten eerste was er de ideologische radicalisering die in hoofdzaak door fervent nationalisme en rabiaat antimarxisme (later antibolsjewisme) veroorzaakt werd. Zij begon in de laatste decennia van de negentiende eeuw en bereikte na de Eerste Wereldoorlog (en de Russische Revolutie) haar hoogtepunt. Ten tweede werd in diezelfde oorlog de geheel nieuwe dimensie van de industriële massaslachting geïntroduceerd. Ten derde speelde de toenemende technologische en bureaucratische controle in moderne samenlevingen een belangrijke rol. En ten vierde moeten nog de andere kenmerken van de moderniteit worden genoemd die een dominant aspect van het nationaal-socialisme uitmaakten.[4] Maar hoe essentieel deze factoren als wegbereiders voor de Holocaust ook waren – en in dit opzicht vormen ze een integraal onderdeel van deze studie – ze waren toch niet de enige noodzakelijke voorwaarden voor de ontwikkelingen die zich van vervolging tot en met vernietiging voltrokken.

Bij de weergave van dit proces heb ik veel nadruk gelegd op zowel de rol die Hitler persoonlijk heeft gespeeld als op het belang van zijn ideologie bij de totstandkoming en uitvoering van de nationaal-socialistische maatregelen tegen de Joden. Dit betekent geenszins dat ik terug wil naar de reductionistische theorieën van weleer, waarin de hoogste leider als de enige aanstichter (en verantwoordelijke) werd afgeschilderd. Maar in de loop der jaren zijn historici die met deze verklaring wilden breken, mijns inziens te ver gegaan. De belangrijkste drijfveer achter het nationaal-socialisme was niet de chaotische clash tussen rivaliserende bureaucratische instellingen en partij-rijkjes, noch werd de planning van het anti-Joodse beleid in de eerste plaats aan de kosten-batenanalyses van technocraten overgelaten.[5] Bij al zijn belangrijke beslissingen was het regime afhankelijk van Hitler. En in het bijzonder ten aanzien van de Joden werd Hitler door ideologische obsessies gedreven, die met het calculerende gedrag van de demagoog niets te maken hadden: hij bracht in feite een zeer specifiek soort raciaal antisemitisme tot in zijn uiterste en radicaalste consequenties in de praktijk. Dit specifieke aspect van zijn wereldvisie heb ik het 'verlossings-antisemitisme' genoemd. Hoewel dit type antisemitisme was afgeleid van andere vormen van Jodenhaat die in het christelijke Europa nog overal voorkwamen, onderscheidde het zich daar toch van, zoals het ook verschilde van de gebruikelijke raciale antisemitistische opvattingen die in Duitsland en Europa bestonden. Het was deze verlossingsdimensie of, anders gezegd, de koppeling van moorddadige woede en een 'idealistisch' doel, die de nazileider met de harde kern van de partij deelde, en die tot zijn uiteindelijke beslissing leidde om de Joden uit te roeien.[6]

Maar Hitlers politiek werd niet alleen door zijn ideologische overtuigingen bepaald. Ik zal daarom nagaan welke wisselwerking er bestond tussen de Führer en het systeem waarin hij functioneerde. De nazileider nam zijn besluiten niet onafhankelijk van partij en staatsinstellingen. Met name in de beginfase van zijn regime werden zijn initiatieven, behalve door zijn wereldvisie, ook beïnvloed door interne druk, door bureaucratische beperkingen, en een enkele keer door de Duitse publieke opinie en zelfs door reacties van buitenlandse regeringen en de publieke opinie in het buitenland.[7]

In hoeverre werd Hitlers ideologische obsessie door de partij en de bevolking gedeeld? In de partijtop was het 'verlossings-antisemitisme' gemeengoed. Zoals recente studies hebben aangetoond was dit extreme antisemitisme ook niet ongewoon in de organisaties die bij de uitvoering van het anti-Joodse beleid een hoofdrol zouden spelen, zoals de veiligheidsdienst van de SS (Sicherheitsdienst, of SD)[8] van Reinhard Heydrich. Met betrekking tot de zogeheten partijradicalen kan worden gesteld dat hun motieven over het algemeen gesproken voortkwamen uit de sociaal-economische rancune die zich in de extreme maatregelen tegen de Joden manifesteerde. Met andere woorden, binnen de partij, en, zoals we nog zullen zien, soms ook daarbuiten, bestonden er kernen van onverzettelijk antisemitisme, die sterk genoeg waren om de consequenties van Hitlers obsessie te verspreiden en te propageren. Onder het traditionele establishment en de bredere lagen van de bevolking ging de afkeer van de Joden echter niet veel verder dan stilzwijgende instemming of verschillende gradaties van medeplichtigheid.

Ofschoon het merendeel van de Duitsers reeds lang voor de oorlog volledig op de hoogte was van de verharding van de anti-Joodse politiek, lieten slechts enkele personen of kleine groepjes kritiek horen (en deze protesten kwamen vrijwel altijd voort uit economische of specifiek religieus-ideologische motieven). Het ziet er evenwel naar uit dat de meerderheid van de Duitsers, ook al waren ze stellig beïnvloed door diverse soorten van traditioneel antisemitisme en accepteerden ze zonder morren de segregatie van de Joden, terugschrokken voor massaal geweld tegen hen. Ze eisten niet dat de Joden uit het Reich zouden worden verbannen, noch dat ze zouden worden vermoord. Na de aanval op de Sovjet-Unie, toen het besluit tot de totale uitroeiing was gevallen, namen honderdduizenden 'gewone Duitsers' (ter onderscheiding van de bijzonder gemotiveerde SS-eenheden en andere groepen) actief deel aan de moordpartijen. Maar ze gedroegen zich toen niet anders dan de even talrijke 'gewone' Oostenrijkers, Roemenen, Oekraïners, Balten en andere Europeanen, die zeer gewillige uitvoerders werden van de moord-

machine die in hun midden zijn werk deed. Niettemin waren de Duitse en Oostenrijkse moordenaars, of ze zich daar nu bewust van waren of niet, geïndoctrineerd door de voortdurende anti-Joodse propaganda van het regime, die tot in alle uithoeken van de samenleving was doorgedrongen. Ze hadden de leuzen, met name die welke op de oorlog in het oosten betrekking hadden, op zijn minst ten dele geïnternaliseerd.[9]

Met de stelling dat Hitler en diens ideologie een beslissende invloed hadden op de koers van het regime, wil ik niet suggereren dat Hitlers aantreden onherroepelijk tot Auschwitz moest leiden. De anti-Joodse politiek van de jaren dertig moet in de context van de eigen tijd worden bezien. Zelfs uit Hitlers moorddadige woede en uit het feit dat hij de politieke horizon afspeurde naar de extreemste opties, kan nog niet worden afgeleid dat er al vóór de invasie in de Sovjet-Unie plannen voor de totale uitroeiing bestonden. Maar tegelijkertijd kan geen historicus vergeten waartoe de weg zou leiden. Ook in deze studie worden zo vooral die elementen belicht waarvan we achteraf weten dat ze een rol hebben gespeeld in de evolutie naar de noodlottige afloop. De geschiedenis van nazi-Duitsland mag niet alleen geschreven worden vanuit het perspectief van de oorlogsjaren en hun verschrikkingen. Maar de schaduw van deze gebeurtenissen hangt zó zwaar over de vooroorlogse tijd dat geen historicus kan pretenderen dat ze geen invloed hebben op zijn afweging van het bewijsmateriaal en de weergave van de voorgeschiedenis.[10] De misdaden van het naziregime waren niet louter het resultaat van een toevallige, onvrijwillige, amper waarneembare, chaotische samenloop van opzichzelfstaande gebeurtenissen, noch van een van tevoren vaststaand duivels script. Ze waren het resultaat van een samenspel van factoren, van de wisselwerking tussen intenties en onvoorziene omstandigheden, tussen waarneembare oorzaken en toeval. Algemene ideologische doelstellingen en tactische politieke beslissingen versterkten elkaar, waarbij er steeds ruimte bleef voor radicalere stappen zodra de omstandigheden veranderden.

In dit boek en in het volgende boek (deel 2) worden de feitelijke gebeurtenissen op chronologische wijze beschreven. Dit boek behandelt de vooroorlogse ontwikkelingen; deel 2 zal gaan over de opeenstapeling van onmenselijke gruweldaden in de oorlogsjaren. Met deze chronologische benadering worden continuïteiten helder belicht, terwijl ook de context van belangrijke veranderingen wordt aangegeven. Dankzij dit stabiele tijdschema kan bovendien het verhaal vanuit steeds andere invalshoeken worden verteld. Dergelijke verschuivingen zijn het gevolg van de wijziging van perspectief die mijn aanpak vereist. Maar ze komen ook voort uit een andere keuze, namelijk om diverse

werkelijkheidsniveaus naast elkaar te plaatsen – bijvoorbeeld anti-Joodse politieke debatten en beslissingen op topniveau naast de alledaagse praktijk van de vervolging. Zo wil ik gevoelens van vervreemding oproepen die indruisen tegen onze neiging juist dit verleden te 'temmen' door middel van naadloze verklaringen en standaardbeschrijvingen. Bovendien weerspiegelt deze vervreemding de manier waarop de onfortuinlijke slachtoffers van het regime, in de jaren dertig althans, de realiteit ervoeren. De werkelijkheid was absurd en onheilspellend tegelijk; het was een volkomen groteske en huiveringwekkende wereld onder het vernis van een nog huiveringwekkender normaliteit.

Vanaf het moment dat de slachtoffers werden meegesleurd in het proces dat met de 'Endlösung' zou eindigen, begon hun collectieve bestaan – na een korte periode van sterkere cohesie – te verdwijnen. De geschiedenis van de groep valt dan al spoedig samen met die van de bestuurlijke maatregelen genomen voor hun uitroeiing. Daarvan resten alleen nog abstracte statistische gegevens. De enige andere bronnen uit deze tijd waarover we beschikken, zijn persoonlijke getuigenissen. Vanaf de desintegratie als groep tot hun deportatie en dood kan de geschiedenis van de slachtoffers alleen worden verteld door de verhalen van individuen over wat hen overkwam als *één* relaas te presenteren.

Hoewel ik erop wees dat historici van mijn generatie door hun speciale positie in de tijd bepaalde inzichten kunnen hebben die anderen missen, kan ik niet om het argument heen dat persoonlijke emotionele betrokkenheid en een rationele benadering van het verleden elkaar uitsluiten. Het 'mythische' geheugen van de slachtoffers en het 'rationele' inzicht van anderen zijn al vaak tegenover elkaar geplaatst. Omdat ik geen oude discussies wil heropenen, wil ik me hier beperken tot de opmerking dat Duitse en Joodse historici, en historici met welke achtergrond dan ook, een zekere mate van 'overdracht' ten aanzien van het verleden niet kunnen vermijden.[11] Deze betrokkenheid heeft vanzelfsprekend invloed op de beschrijving van het verleden. Maar zij sluit de voor de historicus vereiste mate van afstandelijkheid, mits hij zich voldoende bewust is van het probleem, niet uit. Het zou historici van mijn leeftijd weleens meer moeite kunnen kosten de balans niet naar de andere kant te laten doorslaan. Een voortdurend zelfkritische blik mag de subjectiviteit dan beteugelen, het risico van onnodige beperkingen en verlammende voorzichtigheid is even groot.

De nazipolitiek van vervolging en uitroeiing werd uitgevoerd door gewone mensen. Niet alleen leefden en handelden zij in een moderne maatschappij die niet zoveel van de onze verschilde, maar deze samenleving had ook zo-